

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ
THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW;
HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL SCIENCES

УДК 340.123(092)“10/13“

DOI: 10.26565/2075-1834-2021-31-01

ПОГЛЯДИ ПРОФЕСОРА М.І. ХЛЄБНІКОВА (1840-1880) ЩОДО ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Головко О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, Майдан Свободи, 4
e-mail: angolovko@karazin.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-1770-9027>

Греченко В. А.,

доктор історичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
факультету №6
Харківського національного університету
внутрішніх справ,
м. Харків, 61080, проспект Льва Ландау, 27,
e-mail: grechenko18@gmail.com,
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Завдання розвитку науки історії вчень про право і державу полягає у зверненні зокрема до вітчизняного досвіду. У статті аналізується творчий доробок історика та теоретика права XIX ст. М. І. Хлебнікова. Його ім'я було незаслужено забуто сучасними вченими. Як наслідок, дослідження доробку вченого робить більш повною картину розвитку вітчизняних вчень про державу і право.

Короткий зміст. У роботі М. І. Хлебнікова «Право і держава в їх обоєпільних стосунках: дослідження про походження, сутності, основних засадах і способах розвитку цивілізації взагалі» (виданий у 1874 р. обсягом 600 сторінок), розглянуто значну кількість наукових проблем утворення та суті держави та права, їх зв'язку з розвитком людської цивілізації взагалі та в окремих країнах зокрема. Основна увага приділяється аналізу основних положень багатьох вчених-правників XVII – XIX ст., які з різних методологічних позицій розглядали вказані проблеми. Автор критично оцінює більшість з цих поглядів і коментує їх. З цих коментарів можна зробити узагальнення щодо поглядів самого М.І. Хлебнікова на ці проблеми. Він розлого цитує твори різних вчених різних періодів і, найчастіше, критично оцінює їх думки. Його коментарі мають різний характер – вони можуть бути короткими і виконувати лише роль зв'язуючого елементу між різними думками опонента, або досить просторовими і самостійними. У книзі даються оцінки вченням та теоріям таких вчених, як Платон, Аристотель, Дж. Локк, Т. Гоббс, І. Кант, Г.В.Ф. Гегель, О. Конт та багато інших.

Висновки. М. І. Хлебніков був одним із найбільш здібних і обізнаних представників дореволюційної правничої науки. Попри певні суперечності його поглядів, у працях вченого бачимо початок складання власної оригінального інтегративного (синтетичного) вчення про державу і право. На нашу думку, передчасна смерть не дозволила науковцеві сформулювати вказану теорію.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: історія права, теорія держави та права, М.І. Хлебніков, юридична біографістика, юридична історіографія.

VIEWS OF PROFESSOR M. I. KHLEBNIKOV (1840-1880) ON THEORY OF STATE AND LAW

Holovko Oleksandr,

Doctor of Laws, Professor,
Honored Lawyer of Ukraine,
Head of the Department state and legal disciplines
of V.N. Karazin Kharkov National University,
Svobody sq., 4, Kharkiv, 61022, Ukraine
e-mail: angolovko@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-1770-9027>

Hrechenko Volodymyr,

doctor of Historical Sciences, professor,
Honored Education Worker of Ukraine,
Head of the Department Social
and Humanitarian Sciences
of the Kharkiv National University of Internal Affairs
Kharkiv, 61080, Lev Landau Avenue, 27,
e-mail: grechenko18@gmail.com,
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

ANNOTATION. *Introduction.* The task of development the science History of the doctrines of Law and State means to turn in particular to domestic experience. The article analyzes the creative work of the historian and theorist of law of the XIX century M. I. Khlebnikov. His name has been undeservedly forgotten by modern scientists. As a result the study of his scientific achievements makes a more complete picture of the development of domestic doctrines of State and Law.

Summary of the main research results. In the M. I. Khlebnikov's manuscript "Law and State in their mutual relations: a study of the origin, essence, basic principles and methods of civilization in general" (published in 1874, 600 pages), considered a significant number of scientific problems of origin and essence of State and Law, their connection with the development of human civilization in general and in individual countries in particular. The main attention is paid to the analysis of the main provisions of many legal scientists of the XVII – XIX centuries, who studied these problems on different methodological bases. The author critically evaluated most of these views and commented on them. After these comments we can make a generalization about his views on these problems. He extensively quoted the works of different scientists of different periods and, most often, critically evaluates their opinions. The book evaluates the doctrines and theories of such scientists as Plato, Aristotle, J. Locke, T. Hobbs, I. Kant, G. V. F. Hegel, O. Comte and many others.

Conclusions. M. I. Khlebnikov was one of the most capable and knowledgeable representatives of pre-revolutionary legal science. Despite some contradictions of his views, in the book of the scientist we can see the beginning of his own original integrative (synthetic) doctrine of the State and Law. As for us, only his premature death did not allow the scientist to form this theory.

KEY WORDS: History of Law, Theory of State and Law, M. I. Khlebnikov, legal biography, legal Historiography.

Вступ. Як свідчить юридична біографістика, суттєву роль у дослідженні теорії держави та права відіграли вчені, які працювали у XIX ст. в університетах на теренах України: Харківському, Київському та Одеському. Їх науковий внесок наразі вивчено різною мірою [3]. Одним з тих, хто безпосередньо розробляв цю тематику і сприяв поширенню передових теорій та вчень у галузі теорії держави та права був професор Київського університету Микола Іванович Хлебніков.

Стан наукової розробки проблеми. На сьогодні немає жодної сучасної статті, де б аналізувався науковий внесок М.І. Хлебнікова у популяризацію та розвиток теорії держави та права. Історико-правові погляди Миколи Івановича висвітлено нами у статті «Професор М.І. Хлебніков (1840-1880) як історик держави та права Київської Русі» [4].

Мета дослідження. Метою статті є реконструкція методами філософсько-правової, історико-правової та теоретико-правової наук поглядів на теорію держави і права М. І. Хлебнікова, можливість застосування результатів його досліджень для розвитку сучасної вітчизняної науки теорії держави і права.

Методи дослідження. Оскільки стаття виконана в річичі, з одного боку, аналізу поглядів М. І. Хлебнікова на сучасні йому та попередні філософсько-правові й теоретико-правові доктрини (тобто вчень про право і державу), а з іншого – юридичної біографістики, відповідним чином була сформована і методологічна база проведеної розвідки. Автори перебувають на позиціях діалектичного загальнофілософського і філософсько-правового підходу, що послідовно проводять в усіх своїх публікаціях. Із загально-наукових методів особливу роль відіграють логічний (адже маємо справу з викладом наукових текстів), герменевтичний (щодо розуміння як їх змісту, так і розуміння самим М. І. Хлебніковим змісту аналізованих ним учень і доктрин), а також системно-структурний (адже, як ми побачимо нижче, він був доволі кваліфікованим науковцем, а отже, його погляди мали певний рівень системності й власну структуру, виражену в текстах наукових праць). Щодо спеціально-наукових

методів, які використано в цьому дослідженні, до них належить передусім формально-догматичний, який дозволяє відтворити аналіз науковцем правової матерії.

Основний текст. Микола Хлебніков народився в 1840 році у Ветлузькому повіті Костромської губернії [5, с. 344]. У 1860-1865 рр. навчався на юридичному факультеті Московського університету. В 1872 р. захистив дисертацію на ступінь доктора права в Київському університеті. З 1877 р. до самої смерті він обіймав в Київському університеті кафедру енциклопедії і філософії права. Микола Іванович Хлебніков передчасно помер 14 (26) червня 1880 р. [7, с. 682-688].

У 1874 р. у Варшаві він видав книгу «Право і держава в їх обопільних стосунках: дослідження про походження, сутності, основних засадах і способах розвитку цивілізації взагалі» («Право и государство в их обоюдных отношениях: исследование о происхождении, сущности, основных началах и способах развития цивилизации вообще» [10], де виклав свої погляди з цих питань. Таким чином, молодий науковець (34 роки) проявив неабияку наукову сміливість, узявши на себе одне із найскладніших завдань – проаналізувати основні існуючі на той час вчення про державу і право.

Основний зміст вказаної книги присвячено аналізу поглядів мислителів XVII – XIX ст. щодо виникнення та сутності держави та права та їх співвідношення з розвитком людської цивілізації. Автор критично оцінює більшість з цих поглядів і коментує їх. З цих коментарів можна зробити узагальнення щодо поглядів самого М.І. Хлебнікова на вказані проблеми. Він розлого цитує твори різних вчених різних періодів і, найчастіше, критично оцінює їх думки. Його коментарі мають різний характер – вони можуть бути короткими, або досить просторовими і самостійними. Для М.І. Хлебнікова притаманні велика обізнаність у історії державно-правової думки й водночас розвинене критичне мислення. Навіть щодо поглядів найбільших авторитетів у цій сфері він прагнув мати власне ставлення.

Слід зауважити, що головна праця вченого була створена тоді, коли, як здавалося б, юридичний позитивізм (який з точки зору більш ніж двохсотлітнього розвитку цього генерального напрямку розвитку ідей праворозуміння більш коректно було би назвати правовим позитивізмом) назавжди відтіснив природно-правову теорію. Однак, вже самий порядок категорій – «право» раніше ніж «держава» – у назві головної праці – свідчить про те, що домінуючі у тогочасній романо-германській юридичній науці погляди класиків правового позитивізму Д. Остіна, К. Бергбома, А. Есмена про первинність держави щодо права, ним не сприймалися.

Наведемо кілька прикладів аналізу науковцем. М. І. Хлебніков схвально оцінює в цілому, наприклад, погляди Платона, але й пише про певну поверховість, недомовленість деяких його тверджень. При цьому, як видається, він не сприймав прогресу в державно-правовій думці протягом двох з більшим тисячоліть, що відділяли його від Платона. Адже аналізувати Платона, не маючи уявлення хоча би про погляди Аристотеля – його головного опонента у давньогрецькій філософії права, або Аврелія Августина (який пристосував платонівське учення до християнської теології) чи Томи Аквінського (такого самого християнського адаптатора, але вже аристотелівського вчення), як видається, неможливо. Історичність підходу, таким чином, часом підводить М. І. Хлебнікова, але при цьому в логічному й порівняльному аналізі, оперуванні складними філософсько-правовими і теоретико-правовими категоріями йому відмовити важко.

Цікавим є понятійно-категорійний апарат, яким користується вчений. У тексті бачимо не лише «змішування» загальнофілософських і філософсько-правових понять, а й певних суспільно-політичних характеристик. Так, у європейській філософії права класичного і посткласичного періодів зазвичай йдеться про природно-правове і позитивістсько-правове розуміння права (тип правового мислення), а не матеріалізм та ідеалізм (притаманне загальнофілософському світогляду). Останні кореспондуються з об'єктивістським і суб'єктивістським філософським обґрунтуванням права.

Однак, М. І. Хлебніков оперує не лише поняттям «матеріалізм», яке не є традиційним для класичної філософії права, а й «соціалізм». Спираючись на великий обсяг інтелектуального надбання людства у галузі філософії та теорії права, вчений демонструє доволі мужнє з наукової точки зору протистояння панівній тенденції посилення правового позитивізму. Зважаючи на те, що раціоналістичний природно-правовий підхід до правової дійсності досяг своїх вершин у творчості Канта (моральне підґрунтя і обґрунтування права) та Гегеля (раціональне підґрунтя і обґрунтування права), подальший розвиток природно-правових доктрин по висхідній був унеможливлений, спостерігалася криза природно-правового праворозуміння.

Інтелектуальні «прориви», пов'язані із «модифікацією» цієї генеральної доктрини (природне право зі змінним змістом Р. Штамлера, «заміна» природного права як підґрунтя права позитивного об'єктивацією психологізму Л. Петражицьким чи структурним аналізом феноменів свідомості й комунікації між індивідами – феноменологічною та екзистенціальною некласичною філософією права) набули поширення вже після закінчення земного шляху М. І. Хлебнікова.

За таких обставин у якості природно-правової основи позитивного права він бачив не просто моральний (у дусі Канта), а й морально-релігійний ідеал. Оскільки православна теологічна традиція не сформувала універсальних раціоналізованих учень про право і державу, бачимо, як М. І. Хлебніков

спирається на ідеї Томи Аквінського, хоча не згадує про нього, і не посилається на нього. Далі він намагається «приспосувати» до своїх поглядів універсальне вчення про право Гегеля, вважаючи його теїстичним. Думається, це суттєве спрощення гегелівської доктрини права і держави, правової реальності взагалі.

У своїх працях М. І. Хлебніков досить пристрасно виступав проти матеріалізму і соціалізму, захищаючи свій релігійно-моральний ідеал [9, с. 424]. Цим вчений намагається повернутися до природно-правового теологічного розуміння права, але в силу виняткової складності цієї проблеми і сьогодні, і тим більше, у останній третині XIX ст., розв'язати її він не міг. Достатньо зауважити, що надати раціональне обґрунтування релігійному поєднанню раціоналістичного і теологічного у розумінні права і держави зміг лише у XX столітті Ж. Марітен й очолювана ним філософсько-правова школа неотомізму [6].

До здобутків М. І. Хлебнікова варто відвести рідкісний для тих часів комплексний, міждисциплінарний підхід. Робота має багато в чому історіографічний і філософський характер, тобто поєднує правові питання, історичні та філософські. Автор ілюструє свої розмірковування багаточисельними прикладами з Стародавньої, Середньовічної та Нової історії, зокрема з історії Стародавніх Єгипту, Ізраїлю, Греції та Риму, Китаю, Англії, Франції, Німеччини та інших держав. Це притаманне багатьом науковцям Нового і Новітнього часу, але М. І. Хлебніков не «губиться» серед них. Більше того, вчений, на нашу думку, не просто використовує історико-правовий матеріал для ілюстрування чи навіть аргументації поглядів на проблеми теоретичного правознавства; він прагне часом зробити історію права невід'ємною складовою, органічним чинником філософсько-правового знання. Це, на нашу думку, більш інтуїтивне, ніж раціоналістично обґрунтоване просування (що було притаманним багатьом концепціям й ідеям) до розуміння історії права як складової й джерела інтегративної (такої, що виходить за межі природно-правового, соціологічного чи легістського (два останні – позитивістські) розуміння права. Прямі паралелі тут, звичайно, недоречні, але така доктрина сформулювалася вже у XX столітті завдяки Г. Берману [1].

Право і держава – одно з явищ цивілізації. Такий підхід М. І. Хлебнікова у кінці третьої третини XIX століття виглядає цілком інноваційним, як для того часу. Цей феномен тісно пов'язаний з розвитком національності; національність не що інше як цивілізація народу [10, с. 1]. Це твердження є небезспірним, але, цілком прогресивним для свого часу (що важливо, теорія цивілізацій з'явилася пізніше). Цивілізаційний підхід, як це розуміли його автори А. Тойнбі, О. Шпенглер, Д. Гантінгтон, склався вже у XX столітті [8, 11, 2]. Вважаємо, що Хлебніков уживав поняття «цивілізація» так, як це було прийнято у XVIII – XIX століттях – як, по суті, щось близьке до французького відповідника німецькій категорії «культура». Варто відзначити, що такий термінологічний поділ між романськими та германськими правовими доктринами романо-германської правової сім'ї є досить традиційним. Так, на початку XIX ст. поняттю «легітимність» у першій (французька теоретико-правова наука – Б. Констан та Ф. Гізо) співвідносилось поняття «правомірність» у другій (німецька теоретико-правова наука – В. Гумбольдт і Р. Моль).

Бачення теоретико-правового матеріалу М. І. Хлебніковим, його відповіді на найбільш складні питання теоретичного правознавства свідчать, з сучасної точки зору, певною мірою не стільки про інтегративність його поглядів (ані суб'єктивних, ані об'єктивних передумов для того, щоб дійти до цього рівня), скільки про еkleктичність. Але це та еkleктичність, яка, хоча й не може називатися синтетичним (інтегративним) вченням, але й не є дилетантською, має системність і суттєві, як видається ознаки плюралістичного підходу (звісно, у конкретному соціальному та історичному контексті епохи).

Основи законоположень будь-якої держави (за М. І. Хлебніковим, і знову-таки, якщо він говорить про законоположення держави – його «вносить» у позитивізм!) ґрунтуються на чотирьох групах причин: 1. загальних властивостях людської природи; 2. особливих властивостях даного народу; 3. в історичних умовах, в яких народ діяв; 4. географічних умовах даної місцевості [10, с. 1]. Як бачимо, це, в цілому, переказ вчення Монтеск'є. Але далі спостерігаємо схильність до природно-правової доктрини: «Але якщо ми хочемо вивчити державний організм взагалі, а не тієї чи іншої держави зокрема, то для нас головною метою буде визначити вплив першого роду причин, тобто загальних властивостей людської природи, а всі інші причини будуть цікавити нас настільки, наскільки вони змінити цю першу причину буття держави» [10, с. 2].

Прагнучи знайти сутнісний зміст права, М. І. Хлебніков наважується критикувати О. Конта з його позитивістсько-соціологічним підходом, як мислителя, що відмовлявся від сприйняття правознавства як пережитку метафізики, оскільки право не піддається досліді як експерименту. Пояснивши ідею добра з досвідного поняття користі, Конт ««обрізає» собі усі джерела пояснити ідею права з досвіду; він вимушений був відкинути її» [10, с. 11].

Що цікаво, не погоджувався правознавець і з доктриною Т. Гоббса. Тут він відчув певну непослідовність англійського мислителя. На думку М. І. Хлебнікова, Гоббс дає два суперечливих між собою визначення права, визнаючи правом і «свободу застосовувати силу і здатність» і усіляке

зобов'язання, що витікає з контракту, зміщує ідею права і добра і приходять до того, що передає державі право встановити і добре, і правове. Його право є не що інше як повний дозвіл індивіду робити те, що може йому бути корисним. Між тим корисність є принцип безмежний, невизначений, егоїстичний, що не містить у собі нічого регулюючого [10, с. 16]. Право і мораль, що ґрунтуються на свавіллі суб'єкта державної влади, хто б ним не був, тобто монарх, аристократія чи більшість у демократії, якщо цей суб'єкт буде керуватися його ж принципом корисності (для одного, для небагатьох чи для більшості) мало здатні встановити правове [10, с. 17]. Такий аналіз не є послідовним і науково бездоганим, але варто відзначити те, що М. І. Хлебніков побачив те, що вчення Гоббса мало перехідний характер, у ньому, базованому на природно-правовій доктрині з її концепцією суспільного договору, почали уперше доволі послідовно складатися підвалини майбутнього позитивістського розуміння права, яке набуло розвитку пізніше у вченнях Д. Бенґама та Д. Остіна.

Залишаючись прихильником природно-правової доктрини, яка набула суттєвих трансформацій у вченнях представників німецької класичної філософії права, М. І. Хлебніков намагається виділити в них трансцендентальне начало, і навіть містичне начало: «Ідея Бога стосовно справедливості, права і добра є їх джерелом у нашій душі і як істота, що необхідно здійснює їх в нинішньому та майбутньому житті, тому в праві, за виразом Гегеля міститься «дещо священне»» [10, с. 27-28]. З цих позицій вчений намагається сформулювати систему базових цінностей у праві, те, що сьогодні називається основоположними принципами права: «Право, добро і справедливість і є тими ідеями, які розвиваючись у нашій свідомості, тягнуть за собою і розвиток держави, тобто їх розвиток є *закон для розвитку держави...*» [10, с. 56].

Вчений – правознавець робить висновок, який є, на жаль, забутий і недооцінений сьогоднішньою вітчизняною теоретичною юриспруденцією. Це стосується розуміння ним цивілізаційного підходу. М. І. Хлебніков виявив неабияку прогностичну здатність, по суті випередивши час у розумінні ролі цивілізації в історії людства, розвитку держави і права. Вчений, по суті, рухався до цивілізаційного підходу, основи якого були закладені на заході Г. Меном і Л. Морганом лише у останні роки його життя. Він справедливо вказував, що держава є почасти одним з явищ цивілізації, вона є середовищем, у якому ідея цивілізації переходить у дійсність, здійснюється [10, с. 72].

Засади, що визначають природу держави, це – духовні та матеріальні потреби людини. Природа держави не тільки не визначається змістом цивілізації, але й сама є засадою, що визначає вільну діяльність людського духу, що виявляється у створенні цивілізації [10, с. 73]. Тут спостерігаємо, що М. І. Хлебніков підтримує традиційний для просвітництва підхід до поняття «цивілізація» як своєрідний синонім культури, як протиставлення, антипод нецивілізованості, «варварству». Цікаво, що їй він трактує під кутом зору суб'єктивного обґрунтування права: «Цивілізація у своєму первісному виникненні є система ідей, що склалася під спрямуванням регуляторів». Але далі зустрічаємо винятково важливу, сміливу і прогресивну ідею про розуміння цивілізації як своєрідного історично обумовленого культурно-соціального типу. Такий погляд видається співзвучним сучасному розумінню цивілізаційного підходу до історичного процесу взагалі й розвитку держави і права зокрема: «Кожна цивілізація привносить з собою в державу систему права і систему моралі, визначаючи належне, що може бути вимушеним і невимушеним» [10, с. 752].

Рух цивілізації, за М. І. Хлебніковим, обумовлений розподілом праці і обміном послуг між членами однієї й тої ж держави і державного суспільства, а так як цивілізація є життєвим пульсом держави, то, відповідно, розподіл праці є однією з важливих умов держави [10, с. 159].

На нашу думку, відповідали кращим взірцям світової правознавчої думки й випереджали час у науковому правознавчому просторі Російської імперії ідеї М. І. Хлебнікова про роль історії права, її дослідження у розумінні права і держави як універсальних суспільно-історичних явищ: «Уся світова історія, по суті, зводиться до історії права, як вищого пункту цивілізації, що містить у собі концентрований її зміст. Найголовніші істотні відносини держави і права виявляються у визначенні мети держави з точки зору права і права індивіда стосовно держави» [10, с. 76]. Як зазначалося вище, подібне трактування історії права у контексті розуміння права як суспільного явища було інтелектуальним кроком вченого у напрямі до того, що сьогодні ми називаємо інтегративними (на початку ХХ століття зустрічаємо ще назву синтетичними) теоріями права.

Значення історичної складової розуміння права професор Хлебніков вибудовував із врахуванням здобутків німецької історичної школи права. Саме з цих позицій, сполучних із розумінням ним поняття «цивілізація», правознавець показує недостатність теорії засновника сучасного історичного і соціологічного розуміння права Ш. Л. Монтеск'є. М. І. Хлебніков відзначав, що основний її недолік теорії Монтеск'є полягає в тому, що всі його причини, що обумовлюють буття держав і форми їх устрою утворюють якесь безвихідне логічне коло, в якому безвихідно розміщені держави та народи. Між тим, у реальній дійсності один і той же народ, підкоряючись внутрішньої силі, що у ньому живе, розвивається, змінює форми свого устрою та управління, змінює свій спосіб думок, звичаї, норми, знаходячись у тих же кліматичних та ґрунтових умовах [10, с. 106]. Цей висновок подібний до сприйняття історико-

культурного явища, яке Г. фон Гуго, К. Ф. фон Савіньї та Г. фон Пухта називали «духом народу». Він також лежить, як видається, у площині формування цивілізаційного підходу до розвитку і становлення права.

Попри доволі глибоке сприйняття розуміння права з позицій німецької класичної філософії права, німецької історичної школи, англійських та американських дослідників етнографічних особливостей правогенези, органічну теорію права Г. Спенсера, яка на той час уже сформувалася і ставала все більш відомою, М. І. Хлебніков з тих чи інших причин не сприйняв. Порівняння держави з організмом він здійснює спрощено, спираючись ще на розмірковування Гоббса. Вчений вказує, що смерть організму разом з тим є і смерть членів. Між тим, знищення держави не знищує життєвості його членів [10, с. 122-123]. Тут вчений не піднявся до рівня сучасного йому розуміння філософії суспільства, соціологічної юриспруденції, адже у Спенсера все набагато складніше і логічніше, там мова йде про механізми розвитку, про еволюцію, про інтеграцію й дезінтеграцію соціальної матерії й оформлення її нормами позитивного права, ґрунтованого на всезагальних, природних законах.

Торкався М. І. Хлебніков і політично небезпечної для професора у Російській імперії (з її сваволею, консерватизмом, самодержавством, поліцейщиною) сфери соціалістичних ідей. На часи його життя і наукової творчості вже сформувалися вчення утопічного соціалізму (А. де Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена), різних течій анархізму (П. Ж. Прудона, М. Штірнера, М. Бакуніна). Склалося і набуло великого поширення й найбільш системне і послідовне соціалістичне вчення про державу і право в історії людства – марксизм. Оскільки соціалістичні вчення передусім стосувалися держави, її перетворення (у тому числі шляхом соціальної революції), а у випадку з анархізмом – і ліквідації, М. І. Хлебніков зосередився передусім на проблемах теорії держави. Він відзначає: «Соціалістичне вчення про державу... повинне бути назване механістичним, бо воно прагне створити механістично цілісну державу, в якій би все рухалося по раз встановленому механістично заведеному порядку. Воно дивиться на людину як на істоту, що може задовольнятися життям по заведеному порядку, як оживлену матерію, а не як істоту вільну, для якої свобода та розвиток і є саме життя» [10, с. 57].

Тут, з одного боку, можемо стверджувати відсутність глибокої обізнаності М. І. Хлебнікова з марксизмом, орієнтування в соціалістичних вченнях передусім вульгарного змісту (від Т. Мора до Г. Бабефа, П. Марешаля і М. Буонаротті), з іншого – бачимо передбачення майбутнього втілення соціалістичної ідеї на практиці саме у її казарменому вигляді, у тоталітарній і нелюдській моделі, що склалася на батьківщині вченого вже через кілька десятиліть після його смерті. Слід відзначити далекоглядність та прозорливість М. І. Хлебнікова щодо «привиду, що вже почав блукати Європою» – привиду комунізму. Вчений дає цьому явищу і вченню досить влучну характеристику: «Здається, немає нічого простішого за комунізм у розподілі багатств, але всі людські суспільства пройшли через цю форму і жодне не зупинилося на ньому. Діяльні утопісти бралися за їх здійснення, але вони руйнувалися при першому заснуванні або призводили... до загального отупіння, яке закінчилося загальним незадоволенням» [10, с. 131]. Усілякий комунізм, на думку Хлебнікова, є замаскованим поклонінням мамоні [10, с. 329]. Здається ніби це написано не у 1874 р., а у наші дні, після розвалу СРСР та фіаско комунізму у країнах Східної Європи.

Аналіз соціалістичних учень, пов'язаний із контекстом значення історії права та держави для розуміння сутності права, обумовив з необхідністю постановку М. І. Хлебніковим основного питання історіософії права: що є прогрес у розвитку права, куди спрямований історичний процес розвитку права і держави? І тут він демонструє, що все-таки в основі інтегративної теорії розуміння права, що складалася в доробку вченого, лежить суб'єктивне обґрунтування права, сприйняття його у кантіанському і неокантіанському розумінні як належного – права відносно сущого – світу реальних суспільних відносин: «Якщо є в історії людства прогрес, тобто зміни і покращення разом, то він може бути творінням лише духу, що розвивається; відповідно цей фактор є головним діячем і економічного порядку, діячем, що визначає собою всі інші» [10, с. 167].

Відтак, М. І. Хлебніков приділяє велику увагу аналізу конкретики німецької класичної філософії права. Тут, щоправда, він відходить від свого ж, доволі цілісного, трактування історичної складової у розумінні права. Так, гегелівська ідея права, яка проходить три ступені діалектичного розвитку (право цивільне – право кримінальне – право державне) сприймається не під кутом зору діалектичної логіки (тезис – антитезис – синтез), а буквально, у часі й просторі: «...в реальному житті усі ці три форми права співіснують одночасно і розвиваються також одночасно» [10, с. 354]. Але ж Гегель писав про розвиток ідеї права, а не про реальне життя, не про реальне право.

Не вдалося подолати вченому і складнощі одного з найбільш важких питань у розумінні сутності права – про співвіднесення права і свободи. Тут знову-таки бачимо пошук «третього шляху», синтетичної, чи сучасними словами, інтегративної теорії права. Так, він вказує: «У XVIII ст. свобода стала ототожнюватися з правом, як ніби в праві не було іншого змісту, як ніби воно вичерпувалося вимогою свободи. А між тим термін вільної людини містить у собі щось невизначене, бо, наприклад, у понятті вільного мислителя не міститься, власне кажучи, нічого. Окрім того, що він нічого не сприймає

на віру, без критики; так само в понятті вільно діючої людини не міститься нічого, окрім можливості діяти не підкоряючись загальноприйнятому способу дії в суспільстві» [10, с.398]. Тут знову-таки до класичного кантівського та гегелівського розуміння права як міри свободи (а Гегель, зауважимо, не пише про право як свободу, право як свобода у нього – це сходження ідеї права і ніщо більше), як видається, примішується певний бентамівський позитивізм, який сполучає право, свободу і користь. Отже, критикуючи позитивізм, Хлебніков, часом мимоволі переходить до притаманного йому скептицизму щодо необхідності й можливості знайти сутнісні характеристики права («право як міра свободи»): «Свобода не є право, бо вона ґрунтується на ньому, витікає з нього, обумовлюється його буттям...» [10, с. 415].

Втім, остання частина викладеного матеріалу статті – це не критика, це ілюстрація того складного мисленнєвого процесу, який продукував молодий науковець, того шляху, який він далеко не пройшов до кінця, і який, на думку авторів цієї статті, обіцяв великий і значущий для науки теорії держави та права результат.

Висновки. Коротке життя професора М. І. Хлебнікова обумовило невеликий обсяг його наукового спадку. В силу об'єктивних історичних чинників він був призабутий, став доступним лише обмеженому колу фахівців. Праці вченого не перевидувалися, і тим більше, не перекладалися іноземними мовами. Він працював у галузі передусім історії права та держави, але досліджував і теоретичні проблеми правознавства. І як показує проведений у даній статті аналіз, саме тут науковець досяг найбільших здобутків, які залишилися недооцінені нащадками. По-перше, це широка ерудиція у проблемах філософської й теоретичної юриспруденції, глибоке проникнення у їх сутність. Вчений спирається на природно-правове розуміння, сформоване передусім німецькою класичною філософією права Канта і Гегеля. Разом з цим, він усвідомлює зростання позитивістського розуміння права, а також посилення значення соціалістичних вчень про державу і право. По-друге, це розуміння значення цивілізаційного підходу до розуміння історико-правового процесу, у якому вчений стояв на рівні кращих тогочасних інтелектуальних зразків.

Вчений усвідомлював значення соціологічного підходу до права, хоча в силу історичної обумовленості та трагічної обмеженості власної долі, і не сформував власного його бачення. Втім, загрози казарменого соціалізму у разі перемоги класового підходу до суспільних явищ, професор Хлебніков усвідомлював досить чітко.

Так, у поглядах вченого не бачимо єдиної системи, тут є і помилки, і суперечності, і нерозуміння. Але про це ми судимо через півтора століття після його смерті, спираючись на власні знання й історичний досвід. Так, історія не знає умовного часу. Але рівень наукового аналізу М. І. Хлебнікова, розуміння ним сутності природно-правового розуміння права, ролі історико-правових досліджень у осягненні його сутності, важливості соціологічного підходу – все це дозволяє зробити два важливих, як видається, висновки. По-перше, в доробку вченого були всі необхідні напрацювання, щоби з часом, якби він мав ще пару десятиліть земного життя, закласти підвалини власної інтегративної теорії права. По-друге, його ім'я і здобутки незаслужено забуті й варті повернення сучасній науковій правознавчій спільноті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берман Г. Дж. Западная традиция права: Эпоха формирования / Пер. с англ. 2-е изд. М.: Изд-во МГУ – Изд. группа ИНФРА-М – НОРМА, 1998. 624 с.
2. Гантингтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку: Пер. з англ. Львів: Кальварія, 2006. 474 с.
3. Головка О.М., Греченко В.А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ – початку ХХ ст. Харків: Константа, 2018. 472 с.
4. Головка О.М., Греченко В.А. Професор М.І. Хлебніков (1840-1880) як історик держави та права Київської Русі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 7-14.
5. Корсаков Д. Хлебников, Николай Иванович. *Русский биографический словарь*. /Изд. под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. Санкт-Петербург: тип. В. Безобразова и К., 1901. Т. 21. С. 344.
6. Маритен Ж. Человек и государство. М.: Идея-Пресс, 2000. 196 с.
7. Романович-Славатинский А.В. Хлебников Николай Иванович. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира, 1834 – 1884* / Сост. под ред. В. С. Иконникова. Киев: Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1884. С. 682-688.
8. Тойнби А. Дж. Постигание истории / Пер. с англ. / Сост. Огурцов А. П.; Вступ. ст. Уколовой В. И.; закл. ст. Рашковского Е. Б. М.: Прогресс, 1991. 736 с.
9. Хлебников (Николай Иванович, 1840-1880). *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86 т. Т. 37. СПб.:тип. АО Брокгауз – Ефрон, 1903. С. 424.
10. Хлебников Н. Право и государство в их обоюдных отношениях: исследование о происхождении, сущности, основных началах и способах развития цивилизации вообще. Варшава: в типографии Варшавского жандармского округа, 1874. 598 с.

11. Шпенглер О. Присмерк Європи. Електронний ресурс: URL: https://pidru4niki.com/1939082537775/filosofiya/filosofiya_kultura.

REFERENCES

1. Berman G. J. Western tradition of law: The era of formation(1998) / Per. from English 2nd ed. M.: Publishing house of Moscow State University - Ed. group INFRA-M - NORMA.624 p. [Berman G. Dzh. Zapadnaya traditsiya prava: Epokha formirovaniya /Per. s angl. 2-ye izd. M.: Izd-vo MGU – Izd. gruppа INFRA-M – NORMA. 624 s.]
2. Huntington S. Confrontation of civilizations and change of world order(2006): Per. from English Lviv: Kalvariia. 474 p.[Hantinhon S. Protystoyannya tsyvilizatsiy ta zmina svitovoho porjadku: Per. z anhl. L'viv: Kal'variya. 474 s.]
3. Holovko O.M., Hrechenko V.A.(2018) The law of Kyiv Rus in the research of scientific universities in Ukraine in the XIX - early XX centuries. Kharkiv: Konstanta. 472 p. [Holovko O.M., Grechenko V.A. Pravo Kyyivs'koyi Rusi v doslidzhennyakh vchenykh universytetiv na terenakh Ukrayiny u KHIKH – pochatku KHKH st. Kharkiv: Konstanta 472 s.]
4. Holovko O.M., Hrechenko V.A.(2020). Professor M.I. Khlebnikov (1840-1880) as a historian of the state and law of Kyiv Rus. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. № 1. P.7-14. [Holovko O.M., Grechenko V.A. Profesor M.I. Khlyebnikov (1840-1880) yak istoryk derzhavy ta prava Kyyivs'koyi Rusi. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*. № 1. S.7-14.]
5. Korsakov D.(1901). Khlebnikov, Nikolay Ivanovich // *Russkiy biograficheskiy slovar'*. Faber-Tsyavlovskiy / Izd. pod nablyudeniym predsedatelya Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva A. A. Polovtsova. Sankt-Peterburg: tip. V. Bezobrazova i K., 1901. T. 21. S. 344. [Korsakov D. Khlebnikov, Nikolay Ivanovich // *Russkiy biograficheskiy slovar'*. Faber-Tsyavlovskiy / Izd. pod nablyudeniym predsedatelya Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva A. A. Polovtsova. Sankt-Peterburg: tip. V. Bezobrazova i K., 1901. T. 21. S. 344.]
6. Maritain J. Man and the State.(2000) Moscow: Idea-Press, 2000.196 p. [Mariten ZH. Chelovek i gosudarstvo. M.: Ideya-Press. 196 s.]
7. Romanovich-Slavinskiy A.V. (1884).Khlebnikov Nikolay Ivanovich// *Biograficheskiy slovar' professorov i prepodavateley Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira, 1834 - 1884* / Sost. pod red. V. S. Ikonnikova. Kiyev : Tip. Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira.S.682-688. [Romanovich-Slavinskiy A.V. Khlebnikov Nikolay Ivanovich// *Biograficheskiy slovar' professorov i prepodavateley Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira, 1834 - 1884* / Sost. pod red. V. S. Ikonnikova. Kiyev : Tip. Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira.S.682-688.]
8. Khlebnikov N.(1874). Law and the state in their mutual relations: a study of the origin, essence, basic principles and methods of development of civilization in general. Warsaw: in the printing house of the Warsaw gendarme district.598 p. [Khlebnikov N. Pravo i gosudarstvo v ikh oboyudnykh otnosheniyakh: issledovaniye o proiskhozhdenii, sushchnosti, osnovnykh nachalakh i sposobakh razvitiya tsivilizatsii voobshche. Varshava: v tipografii Varshavskogo zhandarmskogo okruga. 598 s.]
9. Khlebnikov (Nikolai Ivanovich, 1840-1880)(1903) // *Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron: in 86 volumes. Vol. 37. Khakim-Khodrov. SPb.: Type. Brockhaus-Efron JSC.P. 424. [Khlebnikov (Nikolay Ivanovich, 1840-1880) // Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Yefrona : v 86 t. T.37.Khakim-Khodrov. SPb.:tip. AO Brokgauz – Yefron.S.424.]*
10. Toynbee A. J. Comprehension of history (1991) Per. from English / Comp. Ogurtsov A. P.; Entry. Art. V.I. injection; prl. Art. Rashkovsky E. B. M.: Progress.736. [Toynbi A. Dzh. Postizheniye istorii/Per. s angl /Sost. Ogurtsov A. P.; Vstup. st. Ukolovoy V. I.; zakl. st. Rashkovskogo Ye. B. M.: Progress. 736 s.]
11. Spengler O. Twilight of Europe. Electronic resource: URL: https://pidru4niki.com/1939082537775/filosofiya/filosofiya_kultura [Shpenhler O. Prysmerk Yevropy. Elektronnyy resurs: URL: https://pidru4niki.com/1939082537775/filosofiya/filosofiya_kultura.]